

नेपालमा एफएम रेडियोको नेटवर्क

कोमल भट्ट

पृष्ठभूमि

गएका ११ वर्षमा नेपालमा एफएम रेडियोको क्षेत्रमा उलेख्य विस्तार भएको छ ।^१ यो विस्तार गुणात्मक छ वा सङ्ख्यात्मक मात्रै, हिजोआज यस्ता थुप्रै खालका बहस र चर्चा परिचर्चा हुन थालेका छन् । दिनानुदिन बढ्दो सङ्ख्यामा रहेका एफएम रेडियो परस्परको सञ्जालमा एकताबद्ध हुन थालेका छन् । जसलाई एफएम रेडियोको नेटवर्क भन्ने गरिन्छ । सामान्यतया रेडियो नेटवर्क भन्नाले त्यस्तो प्रणाली हो, जसमा एउटा रेडियोको वा एक ठाउँमा उत्पादित कार्यक्रमलाई विभिन्न स्टेसनसम्म वितरण गरिन्छ । यसको उद्देश्य एकल प्रसारण सङ्केतलाई विभिन्न रेडियोका माध्यमबाट विस्तार गर्नु हो । प्रत्यक्ष रूपले प्रविधिसँग गाँसिएको यो अभ्यासलाई टेलिफोन, इन्टरनेट र स्याटेलाइट प्रसारणका माध्यमबाट देशभरीका रेडियोलाई कार्यक्रम, विषयवस्तु, सीप, प्रविधि र जनशक्तिसँग जोडिन्छ ।

अहिले नेपालमा रेडियो नेटवर्क भन्न मिल्ने गरी तीन थरी अभ्यास देखिन्छ । पहिलो, रिले प्रसारण, दोस्रो, नेटवर्क रेडियो र तेस्रो रेडियोको नेटवर्क (पराजुली २०६४ : १२६) । पहिलो अभ्यासभित्र काठमाडौँबाट सञ्चालित इमेज एफएम र

^१ २०६२/६३ को जनआन्दोलनअघि नेपालमा एफएम रेडियोको क्षेत्रमा भएको विस्तारका लागि हेर्नुहोस्- हुमागाई (२०६२) ।

कान्तिपुर एफएम पर्छन् । यी दुई एफएमले देशका विभिन्न भागमा रिले स्टेसन स्थापना गरेर काठमाडौँबाट उत्पादित तथा प्रसारित कार्यक्रमलाई रिले मात्र गर्छन् र यी पूर्वमा धनकुटादेखि पश्चिममा धनगढीसम्म पुगेका छन् ।^१

दोस्रो थरी अभ्यास गर्नेभित्र रेडियो नेपाल पर्छ । रेडियो नेपालका पाँचओटा विकास क्षेत्रमा रहेका क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र मिडियम वेभमा प्रसारण हुन्छन् । तिनले केही समय (क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र सुर्खेतले दैनिक ४ घण्टा र अन्यले दैनिक २ घण्टा) क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्रबाट नै उत्पादन भएका कार्यक्रम र बाँकी समय रेडियो नेपालको केन्द्रीय प्रसारण रिले गर्छन् । यसका लागि उसले विभिन्न ११ ओटा एफएम रिले स्टेसन प्रयोग गरेको छ । रेडियो नेपालले सर्टवेभ प्रविधि पनि उपयोग गरेकै छ ।

तेस्रो थरी नेटवर्कअन्तर्गत निश्चित कुनै वा केही कार्यक्रमहरूलाई भिन्दाभिन्दै फ्रिक्वेन्सी भएका छुट्टाछुट्टै रेडियो स्टेसनहरूको सञ्जाल बनाई प्रसारण गर्ने अभ्यासलाई बुझिन्छ । यसमा एउटा रेडियो अथवा कार्यक्रम उत्पादन गृहले उत्पादन गरेका कार्यक्रम अन्य एफएम रेडियोमा पनि बजाउने वा कार्यक्रमको आदानप्रदान गर्दै एउटै वा फरक समयमा प्रसारण गर्ने गरी स्टेसनहरूबीच सम्भौता गरिएको हुन्छ । काठमाडौँबाट सञ्चालित उज्यालो नेशनल नेटवर्क (च्यानल १), नेपाल एफएम नेटवर्क र ओपन च्यानल (च्यानल २) जस्ता नेटवर्क तेस्रो थरी नेटवर्कअन्तर्गत पर्दछन् । रेडियोकर्मी गोपाल गुरागाईँका शब्दमा ती “देशभरका विभिन्न भागमा अवस्थित रेडियो र फ्रिक्वेन्सीलाई कार्यक्रम र प्रविधिमाफत एकताबद्ध गर्ने काम” हुन् (पराजुली २०६४ : १२६) । प्राविधिक हिसावले नेपालमा यस्तो अभ्यासका लागि दुई थरी स्याटेलाइट प्रविधि प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनमा पहिलो नेटवर्कअन्तर्गत ‘चाइना स्टार स्याटेलाइट साउथ इष्ट ८७.५ डिग्री सी व्याण्ड जिओस्टेसनरी अर्बिट’ माफत दुईओटा च्यानल सञ्चालनमा ल्याइएको छ । जसमा उज्यालो नेशनल नेटवर्क (च्यानल १) र ओपन च्यानल (च्यानल २) रहेका छन् । उज्यालो नेशनल नेटवर्कबाट उज्यालो एफएमको स्टुडियो १ र २ तथा कम्युनिकेसन कर्नरको एउटा स्टुडियो गरी तीनओटा स्टुडियोमा उत्पादन गरिने कार्यक्रमलाई प्रसारण गरिदै आएको छ ।

^१ कान्तिपुर एफएम पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चलमा १६.१ मेगाहर्जमा प्रसारण हुन्छ भने पोखरा, नेपालगञ्ज र धनगढीमा छुट्टै फ्रिक्वेन्सी १०१.८ मेगाहर्जमा सञ्चालित छ । इमेज एफएम पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र नेपालगञ्जसम्म ९७.९ मेगाहर्जमा सञ्चालनमा छ, मध्यमाञ्चलकै वीरगञ्जमा भने ९७ मेगाहर्जमा प्रसारणमा आइरहेको छ ।

च्यानल २ मा भने रेडियोका लागि विभिन्न खालका कार्यक्रम उत्पादन गृहहरू एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल एक्सेस नेपाल, इन्सेक, पानोस साउथ एसिया, प्रो पब्लिक, तरङ्ग (पोखरा) र आफैँले रेडियो सञ्चालनसमेत गरिरहेको जागरण मिडिया सेन्टर (रेडियो जागरण, बुटवल) छन्। यसै गरी अर्को प्रविधिमा नेपाल एफएम नेटवर्कले नेपाल टेलिभिजन-२ (एनटीभी टु) को स्याटेलाइट प्रयोग गर्दै आएको छ।^३

कान्तिपुर, इमेज र रेडियो नेपालको प्रसारण रेडियोको नेटवर्कको फराकिलो दायरामा परे पनि यो लेखको विषयवस्तु र अध्ययनमा परेका छैनन्। यो लेख नेपालमा भएका माथि उल्लिखितमध्ये तेस्रो थरी रेडियो नेटवर्कको अभ्यासमा मात्र केन्द्रित छ। यो लेखलाई मुख्य तीन खण्डमा बाँडिएको छ। पहिलो भागमा रेडियो नेटवर्कको सङ्क्षिप्त इतिहास दिइएको छ, जसमा नेपालमा रेडियो नेटवर्क सुरु भएको पृष्ठभूमि र यसमा भएको विकासलाई समेटिएको छ। दोस्रो खण्डमा रेडियो नेटवर्क निर्माणको प्रक्रियाबारे केन्द्रित छ, जसमा विभिन्न नेटवर्कमा कुन प्रक्रियाबाट एफएम रेडियोहरू सम्लग्न हुन्छन् भन्ने चर्चा गरिएको छ। यसै गरी तेस्रो खण्डमा रेडियो नेटवर्क निर्माणको उद्देश्य र यसप्रति स्थानीय रेडियोको आकर्षलाई केलाइएको छ। अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत छ।

नेपालमा रेडियो नेटवर्कको सङ्क्षिप्त इतिहास

नेपालमा रेडियोको औपचारिक नेटवर्कको कुरा गर्नुभन्दा पहिला नेपालका एफएम रेडियोमा अन्य रेडियोका कार्यक्रम कसरी भित्रिए भन्नेतर्फ लाग्नुपर्ने हुन्छ। नेपालका एफएम रेडियोमा सबैभन्दा पहिला बीबीसी नेपाली सेवाको प्रसारण भित्रिएको हो। २०५५ साल चैतमा रेडियो सगरमाथाले बीबीसी वर्ल्ड सर्भिसका अन्य केही कार्यक्रमसँगै राति पौने नौ बजेको बीबीसी नेपाली सेवा पनि बजाउन थाल्यो। यसपछि यसैको सिको गर्दै नेपालका अन्य रेडियोमा पनि बीबीसी नेपाली सेवा बज्न थालेको हो। यसरी अनौपचारिक रूपले कुनै

^३ इक्वेल एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार टेलिभिजनको 'व्याण्डवीथ' ठूलो भएका कारण टेलिभिजन प्रसारणका लागि हुने भिडियो र अडियोसँगसँगै अर्को थप अडियोको च्यानल पठाउन सकिने व्यवस्था हुन्छ। नेपाल एफएम नेटवर्कले यही तेस्रो अडियोमार्फत आफ्नो प्रसारणलाई अन्य रेडियो समक्ष पुऱ्याएको छ। हाल नेपाल एफएमले सिंहदरवारस्थित नेपाल टेलिभिजन २ को प्रसारण कक्षमा एफएम टिप्ने शक्तिशाली रेडियो राखेर सो रेडियोको प्रसारणलाई यो अडियो च्यानलमा मिसाउने र सो सिग्नल प्राप्त गर्नका लागि स्थानीय रेडियोले नेपाल टेलिभिजन हेर्नका लागि आवश्यक पर्ने रिसिभर एण्टेनाबाट नै अडियो स्रोत प्राप्त गर्छन्।

रेडियोको कार्यक्रम अर्को रेडियोमार्फत प्रसारण हुने क्रममै नेटवर्कको अभ्यास सुरु भएको पाइन्छ।^४ पछि, नयाँ रेडियो खोल्ने बित्तिकै बीबीसी बजाउने होड नै चल थाल्यो।^५ यो क्रम अहिलेसम्म पनि जारी छ। यसको पछाडि नेपाली श्रोताहरूको बीबीसी नेपाली सेवाको लोकप्रियता र यसप्रतिको आकर्षण नै मुख्य कारण देखिन्छ। त्यसलाई आफ्नो रेडियोमा स्थान दिने र श्रोता सङ्ख्या बढाउँदै व्यावसायिक लाभ लिने नेपाली रेडियोहरूको नीतिका कारण यसरी बीबीसी नेपाली सेवा बजाउने होड नेपालका एफएम रेडियोमा देखा परेको भन्न सकिन्छ (प्रिङ्गल र सुब्बा सन् २००७ : २०)।

अब लागौं नेपालमा रेडियो नेटवर्कले कसरी औपचारिक रूप लिँदै आयो भन्ने चर्चातर्फ। यसका लागि एफएम रेडियोका प्रारम्भिक दिनतर्फ फर्किनुपर्ने हुन्छ। २०५२ कात्तिकमा रेडियो नेपालको एफएम काठमाडौं १०० मेगाहर्जले पहिलोपटक इजाजत प्राप्त गरेपछि, पनि रेडियो प्रसारणमा सरकारको एकाधिकार तोडिने स्थिति भएन। सोही एफएममै विभिन्न निजी संस्थाले रेडियोको प्रसारण समय किनेर आफ्नो रेडियो चलाउन थाले। तर रेडियो सगरमाथाले २०५४ सालमा प्रसारणको इजाजत प्राप्त गरेपछि भने अन्य संस्थाहरूले पनि रेडियोका लागि इजाजत पाउन थाले। यसरी २०६३ वैशाखसम्मको ११ वर्षे अवधिमा नेपालमा जम्मा ५६ ओटा एफएम रेडियोले मात्र प्रसारणका लागि अनुमति पाएका थिए। यीमध्ये १५ ओटा काठमाडौं उपत्यकामै थिए। काठमाडौंबाहिर पाल्पाको रेडियो मदनपोखरा, रुपन्देहीको रेडियो लुम्बिनी र मकवानपुरको मनकामना एफएम आदि सञ्चालनमा आएका थिए। स्थानीय समाचारका लागि त तिनले जसोतसो जनशक्ति जुटाएका थिए तर राष्ट्रिय स्तरका समाचार वा समसामयिक विषयवस्तुका लागि भने ती न काठमाडौंमा

^४ हुन त नेपालमा एफएम रेडियो सुरु हुनुअघि नै बीबीसी विश्व सेवाले रेडियो नेपालमा राती ११ बजेपछि एक घण्टाको समय किनेर कार्यक्रम प्रसारण गर्ने गर्दथ्यो। नेपालमा एफएम रेडियो स्थापनाका सुरुआती दिनहरूमा एफएम रेडियोले नै पनि रेडियो नेपालको विहान र बेलुका सात बजेको समाचार इजाजत पाएका दिनदेखि नै बजाउनु पर्ने किसिमको सर्त इजाजत पत्र प्रदान गर्दा जोडिएको हुन्थ्यो र बजाउँथे पनि। अहिले त्यस्तो बाध्यता नभए पनि कतिपयले बजाउँदै आएका छन्। यसलाई पनि रेडियो नेटवर्कको सुरुआती अभ्यास भन्न सकिन्छ।

^५ बीबीसी नेपाली सेवाका सम्पादक रवीन्द्र मिश्रका अनुसार बीबीसी नेपाली सेवा प्रसारणका लागि चासो देखाउने एफएम रेडियोले आफ्नो रेडियो स्टेसनको बारेमा अवस्थिति, प्राविधिक क्षमता, रेडियोको प्रकृति (व्यापारिक वा सामुदायिक), प्रसारण क्षेत्र, सेवाको किसिम आदि जानकारीसहितको 'फर्म' भर्नुपर्छ। यसै फर्मलाई हेरेपछि त्यसको मूल्याङ्कन गर्दै बीबीसी नेपाली सेवाले नेपालका एफएम रेडियोलाई एउटा रिसभर सेटसहित अनुमति प्रदान गर्ने गर्दछ (हेर्नुहोस् मार्टिन चौतारी मिडिया अनुसन्धान समूह २०६५ : ३७४)।

आफ्ना संवाददाता राख्न सक्ने हैसियतमा थिए, न कुनै स्रोतमाथि पर्याप्त सम्पर्क नै थियो। राष्ट्रिय राजनीतिका यस्ता समाचार तयार पार्ने र रेडियोसम्म पुऱ्याइदिने कुनै संस्था नै भए सजिलो हुने महसुस गरेर यी तीनओटा रेडियोसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरू कम्युनिकेसन कर्नरको सम्पर्कमा आए र समाचार काठमाडौँबाहिर पुऱ्याउने विकल्पबारे कर्नरका गोपाल गुरागाईसँग सल्लाह गरे। आखिर कम्युनिकेसन कर्नरको उद्देश्य पनि स्वतन्त्र रूपले कार्यक्रम उत्पादन गर्ने र विभिन्न प्रसारण संस्थाबाट प्रसारण गर्ने नै थियो।^६ काठमाडौँबाहिरका रेडियोको आवश्यकता र कम्युनिकेसन कर्नरको उद्देश्य मिले पनि रेडियोलाई जोडने सरल प्रविधि भने आइसकेको थिएन।

यसका लागि एउटा परियोजना नै तयार पारियो र औपचारिक रूपमा नेटवर्कको निर्माणमा पहिलो चरण सुरु भयो। यसमा कम्युनिकेसन कर्नरले उत्पादन गरेका कार्यक्रमहरू एकतर्फी रूपमा स्थानीय रेडियोहरूमा पठाउने मात्र भन्दा पनि स्थानीय रेडियोहरूले पनि निश्चित किसिमका कार्यक्रमहरू उत्पादन गरी नेटवर्कमा सम्मिलित रेडियोहरूबाट प्रसारित गर्ने थियो। यसअन्तर्गत इन्टरनेटको माध्यमबाट कम्युनिकेसन कर्नरले तयार पारेका कार्यक्रम विभिन्न रेडियो स्टेसनमा पठाउने, स्थानीय एफएम रेडियोले स्थानीय स्तरमा कार्यक्रम तयार पार्ने र त्यसलाई कम्युनिकेसन कर्नरले प्याकेजिङ गरी नेटवर्कमार्फत प्रसारण गर्ने निधो गरियो। यसका लागि स्थानीय एफएम रेडियोहरूलाई कम्प्युटर, मिक्सचर र रेकर्डिङका लागि एमडीको आवश्यकता थियो। यस्तो सहयोगका

^६ कम्युनिकेसन कर्नर जन्मिनु अघिदेखि नै गोपाल गुरागाईको एउटा समूह विकास सञ्चारलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा त्यसै अनुरूपका पत्रपत्रिका, सुन्ने पत्रिका (अडियो म्यागेजिन) तथा रेडियो कार्यक्रमहरू उत्पादनमा सक्रिय थियो। २०५४ सालतिर उक्त समूहले रेडियो नेपालमा संलग्न रहेर *खोजखबर* नामक लोकप्रिय समसामयिक कार्यक्रम उत्पादन गर्‍यो। सात महिनामै *खोजखबर* बन्द भएपछि त्यही ढाँचाको *हाकाहाकी* नामक अर्को कार्यक्रम उत्पादन गर्न थाल्यो। यो रेडियो नेपाल बाहिरबाट उत्पादन भएको भए पनि रेडियो नेपालमा प्रसारण हुन्थ्यो र समूहका लगभग तिनै सदस्यको संलग्नतामा उत्पादित कार्यक्रम थियो। आर्थिक हिसाबले भने यो कार्यक्रमलाई प्रारम्भमा विकास सञ्चारको क्षेत्रमा काम गर्दै आएको गैर सरकारी संस्था – विकास सञ्चार केन्द्र – को सहयोग थियो। यही बीचमा गोपाल गुरागाईको समूहले रेडियो कार्यक्रम उत्पादन तथा रेडियोसम्बन्धी तालिम तथा अनुसन्धानहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले निजी कम्पनीका रूपमा कम्युनिकेसन कर्नरको स्थापना गरेका हुन्। *खोजखबर* तथा *हाकाहाकी* कार्यक्रमबारे विस्तृत जान्न क्रमशः हुमागाई (२०६०) तथा गुरागाई (२०५८) हेर्नुहोस्। गुरागाईको सोही लेख *रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास*मा पुनःमुद्रण गरिएको छ (गुरागाई २०६१)।

लागि पानोस साउथ एसियामा संलग्न तत्कालीन कार्यकारी निर्देशक कुन्द दीक्षितसँग सम्पर्क भयो । दीक्षित पनि सकारात्मक भए ।

त्यसपछि सन् २००१ को मध्यतिर चेक रिपब्लिकको सेन्टर फर एडभान्स मिडिया प्राग (Center for Advanced Media Prague-CAMP) र पानोस साउथ एसियाको आर्थिक सहयोगमा इन्टरनेटमा आधारित एफएम रेडियोको नेटवर्क स्थापना गर्ने परियोजना सुरु भयो । यो परियोजनाको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मा कम्युनिकेसन कर्नरलाई दिइयो । यसबाहेक परियोजना सञ्चालनका लागि एफएम रेडियोका प्रतिनिधिका अलावा गैर नाफामुखी मिडिया संस्था सहितको एक परियोजना सल्लाहकार बोर्डको स्थापना गरियो (पानोस साउथ एसिया सन् २००८) । सुरुमा पानोसले परियोजनामा सम्मिलित हुने हरेक एफएम रेडियोलाई एक एक ओटा कम्प्युटर, रेडियोका लागि कार्यक्रम उपलब्ध गराउन एक-एक एमडी र मिक्स्चर उपलब्ध गरायो । सोही समयमा नै कम्युनिकेसन कर्नरले रेडियोको नेटवर्कमा रहेका कार्यक्रम उत्पादकलाई इमेल र इन्टरनेटबारे तालिम सञ्चालन गरेको थियो ।^७ यो परियोजनाको मुख्य उद्देश्य नेपालभित्र रहेका एफएम रेडियोहरूको सञ्जाल बनाएर वेतार इन्टरनेट प्रविधिको सहायताले एक रेडियोका कार्यक्रम अर्को रेडियोमा आदानप्रदान गर्ने थियो । सुरुमा समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रम *कायाकैरन* र स्थानीय रेडियोहरूको प्रत्यक्ष उत्पादनमा *आलोपालो* कार्यक्रमका लागि यो परियोजना थालिएको थियो । जसमा ठूलो अडियो फाइललाई खुम्च्याएर (कम्प्रेस गरेर) सानो आकार (औसतमा एक मेगाबाइट) बनाई इमेलमार्फत एफएम रेडियोहरूमा पठाउने तथा ती रेडियोहरूले डाउनलोड गरी प्रसारण गर्ने अभ्यास थालियो । तर कार्यक्रम बजाउन प्राविधिक रूपले यो प्रक्रिया निकै भ्रङ्गटिलो भएको महसुस रेडियोहरूले गरे । बज्ने नबज्ने ठेगान पनि भएन । एक महिना पछि नै विकल्पका रूपमा अर्को तरीका अपनाइयो । फलस्वरूप काठमाडौँमा कम्युनिकेसन कर्नरले उत्पादन गरेको *कायाकैरन* कुरियर गरी सीडीमा रेडियो स्टेसनमा पठाउन थालियो । यसो गर्दा आर्थिक भार थपिएर प्रति महिना हरेक रेडियोको खर्च ३ हजार जतिले बढ्न पुग्यो । *आलोपालो* कार्यक्रम भने सुरुदेखि नै उत्पादन गर्ने हरेक रेडियो स्टेसनले सीडीमार्फत कम्युनिकेसन कर्नरमा पठाउने र कर्नरले त्यसलाई *कायाकैरन* लाई जस्तै गरेर अरू रेडियो स्टेसनमा पठाउने गर्दथ्यो ।

^७ यो र यसअघिको अनुच्छेद कम्युनिकेसन कर्नर/उज्यालो एफएमका गोपाल गुरागाईंसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ ।

उल्लिखित प्रक्रिया अपनाउँदा समसामयिक विषयमा आधारित *कायाकैरन* जस्तो समाचारमूलक कार्यक्रम ताजै बज्न सक्ने अवस्था भएन । काठमाडौँमा बजेको वा उत्पादन भएको कार्यक्रम उही समयमा बजाउने बाहिरका रेडियो स्टेसनको बढ्दो चाहनालाई यो तरीकाले पूरा गर्न नसकेपछि, टेलिफोन हाइब्रिड^५ का माध्यमबाट कार्यक्रम प्रसारण गर्ने विकल्प तयार पारियो । कम्युनिकेसन कर्नरलाई यसको उत्पादनका लागि लाग्ने आर्थिक व्ययका लागि पानोस साउथ एसियाले सहयोग गरेको थियो । यो प्रविधिका पनि केही सीमाहरू थिए, जस्तो : रेडियोको टेलिफोन खर्च बढ्यो, एकपटकमा करिब चारदेखि सात ओटा रेडियोले मात्र उही समयमा कार्यक्रम बजाउन सक्ने भए आदि आदि । तर टेलिफोन हाइब्रिड पछि पनि अब्बल प्रविधिको खोजी जारी रह्यो । पुनः पानोससँग सम्पर्क गर्दा उक्त संस्थाले त्यति रुचि नदेखाएपछि मिडिया विकास ऋण कोष (Media Development Loan Fund) नामक संस्थासमक्ष प्रस्ताव अगाडि बढाइयो । विकासोन्मुख देशहरूमा सूचनाको प्रवाहलाई सघाउन प्रविधिमाथि लगानी गर्दै आएको यो कोषले न्यून ब्याज दरमा रकम उपलब्ध गराउँदै आएको छ (गिसानी सन् २००१) । नेपालमा रेडियो नेटवर्क निर्माणसम्बन्धी दोस्रो चरणको परियोजना सम्पन्न गर्नका लागि सघाउन यो संस्था तयार भयो ।

यही कोषले स्याटेलाइट नेटवर्कको अभ्यास गर्नुभन्दा पहिला सुरुमा २५० भन्दा बढी रेडियोको यस्तो अभ्यास गरिरहेको देश इण्डोनेसियामा कर्नरका गुरागाईँलाई पठाएको थियो । कोषको यो सहयोगमा केही रकम नेटवर्कमा रहेका एफएम रेडियो र कर्नर आफैँले राखेर नेटवर्कको प्रविधि सुधारका लागि प्रयोग गरियो । यस प्रविधिको ज्ञान र सीप प्रदान गर्न डानिडाले वर्कसप र तालिमका लागि सहयोग गर्‍यो (कम्युनिकेसन कर्नर सन् २००८) । त्यहाँबाट फर्केपछि स्याटेलाइटमार्फत कार्यक्रम अपलिङ्क र डाउनलिङ्कको खोजी सुरु भयो र यसको अगुवाइ पनि कम्युनिकेसन कर्नरले नै गर्‍यो । जुन अन्य प्रविधिभन्दा अब्बल ठहरियो र रेडियोका लागि पनि सुविधापूर्ण । कम्युनिकेसन कर्नरले सुरुदेखि नै स्याटेलाइट प्रविधिमार्फत कार्यक्रम वितरण गर्ने योजना बनाए पनि सफल हुन सकिरहेको थिएन । सुरुमा च्यानल नेपालको स्याटेलाइटका लागि कोसिस गर्‍यो तर दुई तीन महिनासम्म पनि उसले दिने नदिने निर्णय दिएन । त्यसपछि, वर्ल्डलिङ्क कम्युनिकेसनसँग पनि सम्पर्क

^५ यस प्रविधिअन्तर्गत द्वैतिको टेलिफोन लाइनलाई उपयोग गरेर पठाउने संस्थाले आफ्नो कार्यक्रमको रेकर्ड बजाएर टेलिफोनमार्फत सुनाइदिने र प्राप्त गर्नेले टेलिफोन लाइनलाई रेडियो प्रविधिमा जोडेर सीधै प्रसारण गर्ने गरिन्छ ।

गरियो उसले पनि रुचि नदेखाएपछि अन्तिममा मर्कन्टाइल कम्युनिकेसनसँग सम्पर्क भयो । मर्कन्टाइल प्रस्तावमा सहमत भएपछि रेडियो कार्यक्रम भीस्याट प्रविधिमाफत पठाउनु सम्भव भएको थियो ।^९ यसरी सुरुआतमा काठमाडौंमा हुने समाचारका गतिविधि मात्र स्थानीय रेडियोमाफत बजाउने चाहना पछि अन्य संस्थाले उत्पादन गरेका विभिन्न खालका (शिक्षामूलक, विकासमूलक आदि) कार्यक्रम पनि रेडियोको यो प्रविधि उपयोग गरेर प्रसारण हुन थाले । सन् २००४ मा प्रविधिलाई उन्नत बनाएपछि त्यसमा तत्काल देखिएको सुधारलाई तालिका ५.१ ले प्रस्ट गर्छ ।

तालिका ५.१ : नेटवर्क परियोजना कार्यान्वयनमा आएपछि देखिएको फरक, सन् २००४

कार्यान्वयन अघि	कार्यान्वयन पछि
<ul style="list-style-type: none"> कार्यक्रम उत्पादन एक घण्टा भन्दा कम २५ मिनेटको एक मात्र कार्यक्रम दिउँसो न्यूज बुलेटिन थिएन एक मात्र सामुदायिक रेडियो नेटवर्कमा सहभागी थियो चारओटा एफएम स्टेसनका लागि प्राविधिक कठिनाइ थियो श्रव्य सामग्रीको गुणस्तर कमजोर थियो एसटीडी टेलिफोन खर्चका कारण मूल्य महँगो थियो जम्मा ७ ओटा रेडियो स्टेसन पार्टनरका रूपमा थिए 	<ul style="list-style-type: none"> दैनिक दुई घण्टाका दरले विषयवस्तु उत्पादन बढ्यो दैनिक एक घण्टा दुईओटा कार्यक्रम दैनिक चारओटा १० मिनेटका लामा समाचार बुलेटिन भए चारओटा सामुदायिक रेडियो नेटवर्कमा सहभागी देशभरी एकैसाथ प्रसारण गर्न सकिने मोनों गुणस्तरको श्रव्य गुणस्तर सस्तो र विश्वसनीय सातै दिन र चौबिसै घण्टा रेडियो स्टेसन पार्टनरका रूपमा पहिलाको भन्दा दोब्बर (१४) भए

स्रोत: कम्युनिकेसन कर्नरको वेबसाइट <http://www.commoneronline.org/more.htm> बाट साभार ।

तालिका ५.१ ले चार वर्षअघिको अवस्थालाई उजागर गरे पनि रेडियो नेटवर्कको प्रभाव दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ । यससँगै प्रविधिमा पनि ठूलो विकास भइसकेको छ । यस्तो फरक कार्यक्रम उत्पादनको चरणदेखि त्यसको प्रसारणसम्म भइसकेको देखिन्छ । यससँगै नेटवर्क भन्ने शब्द नै लोकप्रिय हुँदै गइरहेको छ । यसप्रतिको आकर्षण र बहस पनि उत्तिकै रूपमा अघि बढेको छ । तीन चरणका परियोजनामा यसप्रतिको आकर्षण थपिँदै गएका बेला २०६१ माघ

^९ कम्युनिकेसन कर्नरका गोपाल गुरागाईंसँग २०६५ असार २३ र इक्वेल एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीसँग २०६५ साउन ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

१९ को शाही कदम पछि समाचार तथा सूचनामूलक कार्यक्रम प्रसारणमा रोक लगाएपछि रेडियोको नेटवर्क पनि केही समयका लागि छिन्नभिन्न भयो । पछि चौथो चरणमा सन् २००६ देखि अमेरिकी सहयोग नियोग (यूएसएआईडी) अन्तर्गतको ओटीआई र अर्को अमेरिकी संस्था ओपन सोसाइटी इन्स्टिच्यूट (ओएसआई) ले अधि बढ्न सघाए । खास गरी द्वन्द्वात्मक अवस्थामा द्वन्द्व समाधान र मानवअधिकारसम्बन्धी कार्यक्रममार्फत देशभरका रेडियोमा बजाउने उद्देश्यले यी संस्थाले दुईओटा स्वतन्त्र स्याटेलाइट च्यानलको लागि भौतिक र आर्थिक सहयोग जुटाएका थिए । यी संस्थाले प्रविधि उपलब्ध गराउने तथा तालिम प्रदान गरी सहयोग पुऱ्याए । त्यसबाट दुईओटा नेटवर्क च्यानल जन्मिए— च्यानल वन-जसलाई उज्यालो नेशनल नेटवर्कका नामले चिनिन्छ, र अर्को ओपन च्यानल अर्थात् च्यानल टु । यसरी स्याटेलाइट प्रविधिमार्फत उपलब्ध दुईओटा च्यानल नेटवर्कमा रहेका रेडियोले प्राप्त गर्नसक्ने वातावरण निर्माण गरियो । त्यसका लागि हरेक रेडियो स्टेसनले एउटा-एउटा रिसिभर राख्नुपर्ने हुन्छ । सन् २००८ को अगस्तसम्ममा ६६ ओटा एफएम रेडियोलाई कम्प्युनिकेसन कर्नरमार्फत रिसिभर पनि बाँडिसकिएको छ ।^{१०} त्यसरी रिसिभर जडान गर्ने रेडियोले प्राप्त गर्ने दुईओटा च्यानलमा एउटा च्यानल (च्यानल वान) बाट काठमाडौँस्थित उज्यालो एफएमको प्रसारण प्राप्त गर्ने सुविधा छ भने च्यानल टु बाट काठमाडौँमा रहेका विभिन्न उत्पादन गृहले उत्पादन गरेका कार्यक्रम प्राप्त गर्ने सुविधा छ । तर एक समयमा एउटा च्यानल मात्र ती रेडियोहरूले प्राप्त गर्न सक्छन् । यतिमात्र होइन समयक्रमसँगै यी दुईबाहेक थप अरू नेटवर्कहरू पनि जन्मिरहेका छन् ।

अहिले नेपालमा सञ्चालनमा आइरहेका एफएम रेडियोहरू अधिकांशजसो कुनै न कुनै नेटवर्कभित्र आवद्ध भएका पाइन्छन् । नेपाल एफएमका प्रबन्ध निर्देशक विष्णुहरि ढकाल त दुई तिहाइभन्दा बढी एफएम रेडियो कुनै न कुनै नेटवर्कमा रहेको दावी गर्छन् ।^{११} रेडियो नेटवर्कको अभ्यासलाई सरल ढङ्गले बुझ्नका लागि यो अभ्यासलाई तीन किसिममा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो, निजी व्यापारिक रेडियो अथवा कार्यक्रम उत्पादक संस्थाले बनाएको नेटवर्क, दोस्रो, गैरसरकारी संस्था (एनजीओ) का रूपमा दर्ता भएका कार्यक्रम उत्पादकले

^{१०} यो परियोजना सुरु हुँदा प्राविधिज्ञका रूपमा संलग्न तथा हाल इक्वेले एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीले दिएको जानकारीअनुसार यही परियोजनाको विस्तार स्वरूप सन् २००८ को नोभेम्बरपछि थप २३ ओटा रेडियोलाई रिसिभर दिइने योजना छ । उप्रेतीसँग २०६५ साउन ३० मा कुराकानी गरिएको थियो ।

^{११} विष्णुहरि ढकालसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

बनाएको नेटवर्क र तेस्रो, यस्ता दुवै थरी अभ्यासमा असंलग्न सामुदायिक भनिएका एफएम रेडियोहरू मिलेर निर्माण गरिएको नेटवर्क।^{१२}

पहिलो किसिमको नेटवर्कको अभ्यास गर्ने रेडियोमा उज्यालो नेशनल नेटवर्क, नेपाल एफएम नेटवर्क र तरङ्ग (पोखरा) लाई लिन सकिन्छ, ^{१३} कम्युनिकेसन कर्नर/ उज्यालो नेशनल नेटवर्कमा अहिले ४५ ओटा रेडियो छन् र नेपाल एफएम नेटवर्कमा ३६ ओटा रेडियो छन्। दोस्रो किसिमभित्र च्यानल टु लाई लिन सकिन्छ जहाँ गैरसरकारी संस्थाका रूपमा दर्ता भएका उत्पादन गृहहरू एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल एक्सेस नेपाल, इन्सेक, प्रो पब्लिक, जागरण मिडिया सेन्टर, पानोस साउथ एसियाका कार्यक्रम प्रसारण हुन्छन्।^{१४} केही सामुदायिक रेडियोहरूको लचिलो सञ्जालका रूपमा बनेको अर्को नेटवर्कमा २३ ओटा रेडियो आबद्ध छन्।^{१५}

रेडियो नेटवर्क निर्माण प्रक्रिया

प्रारम्भमा विना कुनै गृहकार्य र योजना नेटवर्कको अभ्यास अहिले पनि त्यति व्यवस्थित त बनिसकेको छैन तथापि केही प्रक्रियाबाट गुञ्जितपुर्ने भन्ने भएको छ। नेटवर्कमा प्रवेश गर्नुपूर्व केही सहमति वा सम्झौता गरिन्छन्। विभिन्न नेटवर्कले

^{१२} सामुदायिक रेडियोको नेटवर्कबाहेक अन्य नेटवर्कमा पनि सामुदायिक रेडियोहरू आबद्ध छन्। रेडियो सगरमाथाका केही समाचार बुलेटिन (*पत्रपत्रिकाको सँगालो र हालचाल*) काठमाडौँवाहिरका ६ ओटा सामुदायिक रेडियोमा प्रसारण हुन्छन्। सो एफएमका स्टेसन म्यानेजर घमराज लुईटेलसँग २०६५ भदौ २ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानीमा बिहानको समाचारमूलक कार्यक्रम *पत्रपत्रिकाको सँगालो* ३ ओटा एफएमलाई टेलिफोन हाइब्रिडमार्फत दिइने र ती रेडियोले अन्य ३ रेडियोलाई वितरण गर्छन्। यसबापत तिनले रेडियो सगरमाथालाई कुनै प्रकारको शुल्क तिर्नु पर्दैन। सगरमाथाको टेलिफोन हाइब्रिड प्रयोग गरेबापतको शुल्क भने सम्बन्धित रेडियोले तिर्नुपर्छ। अन्य कार्यक्रमका हकमा यदि दातृसंस्थाको सहयोगमा कुनै कार्यक्रम उत्पादन गरिएको हो भने सो कार्यक्रम बजाएवापत स्थानीय रेडियोलाई सहयोग गरिने परिपाटि छ।

^{१३} नेपाल एफएमको सुरुआतसँगै कम्युनिकेसन कर्नर र नेपाल एफएम बीच साभेदारी बनेको थियो। कर्नरले आफ्नै स्टुडियोबाट उत्पादन गरेका समाचार नेपाल एफएमले एकसाथ नेटवर्कमार्फत प्रसारण गर्थ्यो। तर २०६१ माघ १९ पछि समाचार प्रसारणमा लगाइएको बन्देजपछि यी दुई बीचको सहकार्य पनि टुट्न पुग्यो र कर्नरले आफ्नो छुट्टै एफएम खोल्नुका साथै नेपालभरी आफ्नो उज्यालो एफएमको नाउँबाट नेटवर्क निर्माण गरी विस्तार गर्न थाल्यो। त्यही नेटवर्क अहिले उज्यालो नेशनल नेटवर्कका नामले परिचित छ। 'तरङ्ग' पोखरामा रहेको कम्युनिकेसन कर्नरको क्षेत्रीय कार्यक्रम उत्पादन गृह हो। यो पश्चिमाञ्चलका १६ जिल्लामा रहेका रेडियोका लागि क्षेत्रीय विषयवस्तुमा आधारित कार्यक्रम उत्पादन गर्ने लक्ष्य राखेर २०६४ को मध्यतिरबाट सुरु भएको हो।

^{१४} उज्यालो, एण्टेना र इक्वेल एक्सेसको नेटवर्कमा रहेका रेडियोहरूमा कहीं कहीं मात्र फरक छ।

^{१५} सामुदायिक रेडियोहरूको सूचना सञ्जालका संयोजक घमराज लुईटेलसँग २०६५ साउन ५ मा र रेडियो रूपाकोट (खोटाङ) का स्टेसन म्यानेजर टङ्ग थापासँग २०६५ असार २२ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

छुट्टाछुट्टै प्रक्रिया निर्धारण गरेका हुन्छन् । यस खण्डमा विभिन्न रेडियो नेटवर्कको परिचय र निर्माणको प्रक्रियाबारे चर्चा गरिएको छ :

उज्यालो नेशनल नेटवर्क

कम्युनिकेसन कर्नर/उज्यालो एफएमले सञ्चालन गरेको यो नेटवर्कमा हाल (२०६५ असार मसान्तसम्म) ४५ ओटा एफएम रेडियोहरू रहेका छन् । विगतमा इन्टरनेट, टेलिफोन हाइब्रिड र सिडीमार्फत कार्यक्रम आदानप्रदान गर्दै सुरु भएको यो नेटवर्क अहिले पूर्णतया स्याटेलाइट प्रविधिमार्फत सञ्चालन भइरहेको छ । नेटवर्कमा आवद्धताका लागि रुचि भएका एफएम स्टेसनले कम्युनिकेसन कर्नरले निर्धारण गरेका प्रावधान पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता प्रावधानमा खास गरी नेटवर्कमा आवद्ध हुन चाहेको रेडियोको प्रसारण क्षेत्र र आवाजको गुणस्तर, रेडियोको आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारमा स्थानीय लोकप्रियता, प्राविधिक दक्षता, अन्य नेटवर्कमा आवद्ध भए नभएकोबारे जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ । यिनै कुराका आधारमा कुनै रेडियोलाई नेटवर्कमा आवद्ध गराउने/नगराउने कुरा निर्णय गरिने कर्नरका अध्यक्ष मण्टेश्वरी राजभण्डारीको भनाइ छ ।^{१६} कर्नरका तर्फबाट ती पक्षहरूबारे मूल्याङ्कन गर्दा उपयुक्त देखिएमा सो रेडियाले उज्यालो नेशनल नेटवर्कको सदस्य बन्न पाउँछ र त्यसमार्फत बज्ने कार्यक्रमलाई आफ्नो रेडियोमा समावेश गराउन सक्छ । एउटा शहरमा एउटा रेडियोलाई मात्र सदस्य बनाउने उद्देश्य राखेको भए पनि वीरगञ्ज, प्यूठान, कैलाली र दाङमा दुई र दुईभन्दा बढी सदस्य रहेको देखिन्छ ।^{१७} देशभित्र दुईथरी स्रोत बनाउने भन्दा पनि सूचनाको अधिकारलाई देशका कुनाकन्दरासम्म पुऱ्याउने ठूलो उद्देश्यले यस्तो नेटवर्कको आवश्यकता भएको र सोही उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्न उज्यालो लागिपरेको गोपाल गुरागाईको धारणा छ ।

^{१६} मण्टेश्वरी राजभण्डारीसँग २०६५ असार २० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१७} यी सहरमा नेटवर्क परियोजना (चौथो चरण सन् २००६) सञ्चालन भएपछि स्थानीय रेडियोले दिएको निवेदनका आधारमा छनोट भएका हुन् । कम्युनिकेसन कर्नरको आन्तरिक नीति एक शहरमा एकभन्दा बढी रेडियोलाई सदस्य नबनाउने भए पनि स्याटेलाइट नेटवर्क बनाउने क्रममा द्रातृसंस्थासँग गरिएको प्रस्ताव र सहमतिमा एक शहरमा एकभन्दा बढी नदिने प्रावधान नभएको तर कम्युनिकेसन कर्नर परियोजना लागू गर्ने साभेदार (इम्मिलमेन्टेसन पार्टनर) भएकाले उसकै तजविजमा यो छोडिएको देखिन्छ । यो परियोजना सञ्चालन अगावै केही रेडियोसँग उसको सम्बन्ध स्थापित भइसकेकाले र परियोजना सञ्चालनपछि थप रेडियो छनोट हुन पुग्दा एकै जिल्लामा दुई तीन रेडियो पनि समेटिन पुगेको हो । दातृसंस्थाको सहयोगमा स्याटेलाइट प्रविधिमा नेटवर्क प्रणाली स्थापना गरिएको भएपनि उज्यालो नेशनल नेटवर्क र ओपन च्यानल दुवैको लाइसेन्स कम्युनिकेसन कर्नरका नाममा दर्ता भएको छ ।

नेपाल एफएम नेटवर्क

यो काठमाडौँस्थित नेपाल एफएमको अग्रसरतामा उसकै नाउँबाट निर्मित नेटवर्क हो । यो एफएमको सुरुआत नै उपत्यका बाहिरका ९ ओटा एफएम रेडियोले साभेदारका रूपमा शेर वितरण गरेर भएको थियो । पछि, यस एफएममा तीन प्रकारको स्वामित्व देखियो । पहिलो, रेन्वो एफएम प्रालि; दोस्रो, कम्युनिकेसन कर्नर र तेस्रो, उपत्यकाबाहिरका रेडियो । यी तीन थरीमध्ये हरेकलाई ३३ प्रतिशतको हिस्सेदार बनाइएको थियो । जसमध्ये यो रेडियोका प्रारम्भिक दिनमा कम्युनिकेसन कर्नर पनि एउटा सहयात्री रहेको थियो । कर्नरसँगको तत्कालीन सहयात्रामा नै यो एफएमले नेटवर्क बनाउने कामको सुरुआत गर्दै आएको हो । तर २०६१ माघ १९ मा तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनकालमा रेडियोको समाचारमा लगाइएको प्रतिबन्धपश्चात देखा परेको परिस्थितिबीच कर्नर अलगियो र उसले आफूले लिएको ३३ प्रतिशतको स्वामित्व पनि छोडेपछि यो छुट्टै नेटवर्कका रूपमा विकास भएको थियो । हाल (२०६५ साउन १५ सम्म) नेपालका ३६ ओटा एफएम रेडियो यो नेटवर्कमा सामेल छन् । यो नेटवर्कबाट बच्ने समाचार र समाचारमूलक/बहसमूलक कार्यक्रम उत्पादन गरेर कतै उही समयमा त कतै स्थानीय रेडियोले तोकेको आफ्नो समयमा बजाउने गरिएको छ । नेटवर्कमा सहभागी हुन कुनै निश्चित नियम र प्रक्रिया नबनाएको भए पनि उपत्यका बाहिरका अन्य रेडियोले यो नेटवर्कमा सहभागी हुन रुचि देखाएमा यसको कार्यालयमा आवेदन गर्नुपर्ने र आवेदनमाथि नेटवर्कको जिम्मा लिएको समितिले निर्णय गरी दिने या नदिने कुरा तय गर्ने गरिएको छ । लिखित रूपमा आफ्नो नेटवर्कको उद्देश्य किटान नगरिएको भए पनि काठमाडौँलाई काठमाडौँबाहिरसँग जोड्ने उद्देश्य यसले नै राखेको छ ।^{१५}

उज्यालो नेशनल नेटवर्क र नेपाल एफएम नेटवर्कले प्रयोग गरेका प्रविधिमा कुनै खालको फरक नभए पनि यिनले नेटवर्क बनाएको प्रक्रियामा आधारभूत फरक देखिन्छ । किनभने प्रारम्भदेखि दातृ संस्थाको सहयोगबाट नेटवर्क परियोजना नै सञ्चालन गरेको कम्युनिकेसन कर्नरले आफ्नो सञ्जालभित्रका रेडियोलाई रिसिभर पनि वितरण गर्दै आएको छ । यस्तो रिसिभर महँगो (दुईदेखि अढाइ लाखसम्म) हुने भएकाले स्थानीय रेडियोले आफैँले राख्न सक्दैनन् । नेटवर्क परियोजनाले यस्तो रिसिभर रेडियोलाई उपलब्ध गराउँदै आएको छ । तर नेपाल

^{१५} नेपाल एफएमका नेटवर्कका प्रबन्ध निर्देशक विष्णुहरि ढकालसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

एफएम नेटवर्कले नेपाल टेलिभिजन (एनटीभी टु) को स्याटेलाइट प्रयोग गरेको हुनाले नेपाल टेलिभिजन टिप्ने रिसिभर सस्तोमै (अधिकतम २० हजार) पाइने भएकाले स्थानीय रेडियोले आफैँले किनेर राखेका छन् ।

सामुदायिक रेडियोहरूको सञ्जाल

माथि उल्लेख भएका रेडियो नेटवर्क व्यापारिक गृहले चलाएका भए पनि यो सञ्जाल विशुद्ध सामुदायिक भनिएका रेडियोहरूको हो । यद्यपि माथि उल्लेख भएका नेटवर्कमा पनि सामुदायिक भनिएका रेडियोको सहभागिता छ । तर सामुदायिक रेडियोले स्थानीय स्तरमै कार्यक्रम उत्पादन र स्थानीय आवश्यकतालाई नै सम्बोधन गरेर कार्यक्रम निर्माण गर्नुपर्ने तर्क अधि सारेर यो नेटवर्कको स्थापना भएको हो । व्यापारिक नेटवर्कहरूले यसलाई तेस्रो नेटवर्कका रूपमा लिएका भए पनि सामुदायिक रेडियोका अभियानकारीहरूले यो नेटवर्क नभएको तर्क गर्दै आएका छन् । खास गरी सम्पादकीय नियन्त्रण र स्थानीय रेडियोको आवश्यकता अनुरूपका विषयवस्तु व्यापारिक नेटवर्कका कार्यक्रममा सम्भव नदेखिएपछि काठमाडौँमा पाइने सूचनालाई स्थानीय रेडियोले आफ्नो आवश्यकता र प्राथमिकताअनुसार उपयोग गर्न सकून भन्ने उद्देश्य राखेर काठमाडौँमा केन्द्रीय सूचना कक्ष राख्ने र देशभरी यसको सदस्य रहेका एफएम रेडियोले स्थानीय स्तरमा उत्पादन गरेका सूचना (समाचार पाठ मात्रै, अडियो होइन) केन्द्रमा जम्मा गर्ने र विनाप्रशोधन पुनः यो सञ्जालका सदस्यहरूलाई पठाउने व्यवस्था यसमा गरिएको छ । २०६५ जेठमा सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्रले संयोजन गरेको एउटा छुट्टै कार्यक्रममा नेटवर्कमा नरहेका रेडियोहरू सहभागी भएका थिए । उक्त कार्यक्रमका सहभागीहरूले स्वतस्फूर्त रूपमा यस्ता रेडियोहरूले पनि दीर्घकालीन सहकार्य गर्नुपर्ने प्रस्ताव ल्याए । त्यस प्रस्तावमाथि सबैको सहमति भएपछि अन्यत्र नेटवर्कमा सम्मिलित नभएका सामुदायिक रेडियोहरूको एक किसिमको नेटवर्क बनाउने भन्ने निष्कर्ष निस्कियो र यसलाई मुर्त रूप दिनका लागि संयोजन गर्ने जिम्मा रेडियो सगरमाथा र विशेष गरी त्यहाँका स्टेसन म्यानेजर घमराज लुईटेललाई दिइयो ।^{१९}

^{१९} सामुदायिक रेडियोहरूको सूचना सञ्जालका संयोजक घमराज लुईटेलसँग २०६५ साउन ५ मा र यही सञ्जालको एउटा सदस्य रूपाकोट रेडियो (खोटाङ) का स्टेसन म्यानेजर टङ्क थापासँग २०६५ असार २२ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

कार्यक्रम उत्पादकहरूको सञ्जाल

गैरसरकारी संस्थाका रूपमा रहेका कार्यक्रम उत्पादकहरूले निश्चित रेडियोलाई मात्र समेटेर नेटवर्क बनाउने भन्दा पनि विभिन्न विकासमूलक, शिक्षामूलक र सूचनामूलक कार्यक्रम उत्पादन गरेर तिनको प्रसारणका लागि रेडियोलाई छनोट गर्ने अभ्यास गरिरहेका छन्। द्वन्द्व, मानवअधिकार, शान्ति पुनःस्थापना, असल शासन, जातीय भेदभावविरुद्धका कार्यक्रम, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य इत्यादि विषयमा कार्यक्रम उत्पादन गर्न विभिन्न दातृसंस्थाको सहयोग र सर्तका आधारमा उत्पादित कार्यक्रमलाई कुन रेडियोमा बजाउने भन्ने कुराको निर्धारण गरिने अभ्यास देखिन्छ। यसरी उत्पादित कार्यक्रमलाई ठूलो प्रसारण क्षेत्र भएको रेडियोमा पुऱ्याउने वा स्थानीय रेडियोको अभिवृद्धिका लागि सानो प्रसारण क्षमता भएको रेडियोमा दिने भन्ने कुराको निर्धारण दातृसंस्थासँग गरिएको परियोजना प्रस्तावमै उल्लेख भएको हुन्छ। कार्यक्रम बजाउनका लागि सो स्थानीय रेडियोलाई रिसभर उपलब्ध गराउने साथै आर्थिक सहयोग गर्ने भन्ने कुरा पनि प्रस्तावमै हुन्छ। तर परियोजनामा छानिएका बाहेकका रेडियोले पनि कार्यक्रम बजाएमा तिनलाई आर्थिक सहयोग त हुँदैन, बरु संस्थागत सहकार्यका अन्य अवसरहरूमा भने सम्बन्ध स्थापित हुन्छ।^{२०}

क) इक्वेल एक्सेस नेपाल: यो संस्था इक्वेल एक्सेस इन्टरनेशनलसँगको साभेदारीमा विकासका लागि सञ्चार भन्ने ठूलो उद्देश्यका साथ विकासमुखी रेडियो कार्यक्रम उत्पादनमा सक्रिय छ। लामो समयसम्म यसले इक्वेल एक्सेस इन्टरनेशनलको 'वर्डस्पेस' स्याटेलाइटमार्फत नेपाली भाषामा दैनिक चार घण्टा सामाजिक विकासका कार्यक्रम प्रसारण गर्दै आएको छ। आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रम प्रसारण गर्दै आएको यस संस्थाले निकैपछि (२०६५ जेठ) मात्र ओपन च्यानल टुमा आफूलाई समाहित गराएको हो। डिजिटल ब्रोडकास्टिङ इन्िसिएटिभ (डीबीआई) परियोजनामार्फत स्याटेलाइट रेडियोमा मात्र आफ्ना कार्यक्रम पठाउँदै आएकोमा अहिले यसले उत्पादन गरेका कार्यक्रम रेडियो नेपाललगायत विभिन्न ५० भन्दा बढी एफएम रेडियोले प्रसारण गर्दै आएका छन्। *साथीसँग मनका कुरा, कामका कुरा, नयाँ नेपाल, देश परदेश र मिलीजुली* कार्यक्रम आफ्नै

^{२०} एण्टेना फाउण्डेसन नेपालका कार्यकारी निर्देशक मधु आचार्यसँग २०६५ असार २० र इक्वेल एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीसँग २०६५ साउन ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

स्टुडियोमा उत्पादन गरेर यी रेडियोमार्फत बजाउँछ। सामुदायिक र व्यापारिक भनिएका दुवै खालका रेडियो यो संस्थाको नेटवर्कमा संलग्न छन्। स्थानीय रेडियोको कार्यक्रम बजाउने रुचि र त्यसको प्राविधिक कभरेज, स्थानीय तहमा लोकप्रियतालाई यसले पनि सामेल गराउने रणनीति लिएको छ।^{२१}

ख) एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल : यी शिक्षा तथा विकासमूलक कार्यक्रमको उत्पादनमा सक्रिय संस्था हो। स्थानीय आवश्यकतालाई स्थानीय मुद्दामार्फत नै प्रतिक्रिया जनाउने ठूलो उद्देश्यसहित लागिपरेको यो संस्थाले मानवअधिकार, खानेपानी तथा सरसफाइ, मानव बेचबिखन, शिक्षा, एचआइभी/एड्स, एकल आमा, विधवा र पुनर्विवाह, महिला तथा बाल अधिकार, ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता र सेवा स्थानीय प्रजातन्त्र इत्यादि विषयमा कार्यक्रम उत्पादन गर्दै आएको छ। यसको आफ्नै रेडियो स्टेसन नभएर स्याटेलाइटको ओपन च्यानलमार्फत आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रमलाई काठमाडौं र काठमाडौंबाहिरका अन्य रेडियोबाट प्रसारण गराइरहेको छ। यो संस्थाबाट उत्पादन भएका कार्यक्रम ५१ भन्दा बढी एफएम रेडियोमा बजिरहेका छन्। यसले विगतमा *छिनोफानो*, *सोधीखोजी*, *विजनेस यात्रा*, *संगसंगै*, *खेल्दैसिक्दै*, *नयाँ बाटो नयाँ पाइला*, *सविधानसभाको बहस* जस्ता कार्यक्रम विभिन्न रेडियोमार्फत बजाइसकेको छ। आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रममा हाल *नेपाल चौतारी*, *सुनौं बोलौं*, *कर्मयोगीका कथा*, *पोष्टकार्ड फ्रम अमेरिका* जस्ता कार्यक्रम प्रसारण भइरहेका छन्। कार्यक्रम बजाउनका लागि यसले एफएम रेडियोको स्थानीय लोकप्रियता, प्राविधिक गुणस्तर र कार्यक्रम उत्पादनका अन्य पक्षबारे ध्यान दिएर मात्र सो रेडियोलाई आवद्ध गराउने या नगराउने भन्ने निर्णय गरिने यसका कार्यकारी निर्देशक मधु आचार्य बताउँछन्। रेडियोहरू नेटवर्कमा आउने विभिन्न तरिकाहरू छन्। त्यसको निर्धारण कार्यक्रमको प्रकृति, स्टेसनको दक्षता र उसको कार्य क्षमताले निर्धारण गर्छ। मधु आचार्यका अनुसार एण्टेना फाउण्डेसनले गरिरहेको नेटवर्कको अभ्यास नितान्त विकासमूलक र सामाजिक प्रकृतिका कार्यक्रम र त्यसमा पनि कार्यक्रम उत्पादनमै स्थानीय रेडियोसँगको सहकार्यमा आधारित छ। कार्यक्रम कुन एफएम रेडियोलाई बजाउन दिने भन्ने कुरा धेरैजसो अवस्थामा दातृसंस्थासँग प्रस्ताव गरिएको करारमै उल्लेख भएकाले सोहीअनुसार हुने र सोही आधारमा

^{२१} इक्वेल एक्सेस नेपालका अध्यक्ष उपेन्द्र अर्यालसँग २०६५ असार ३१ मा गरिएको कुराकानी।

एफएमहरूलाई आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइने गरिएको छ । तीवाहेक अन्य रेडियोले पनि बजाउन चाहेमा भने रेडियोकै इच्छामा भर पर्ने गरेको छ ।^{१२२}

ग) अन्य संस्थाहरू: कार्यक्रम उत्पादकहरूको सञ्जालमा रहेका अन्य संस्थाहरू जसले स्थानीय रेडियोहरूसँग आपसी सम्झौता गरेर आफ्ना कार्यक्रमहरू अहिलेसम्म निःशुल्क रूपमा प्राप्त ओपन च्यानलमार्फत प्रसारण गरिरहेका छन् । यी संस्थाहरूमध्ये एउटा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) हो । यसले मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रम उत्पादन गरेर रेडियो नेपाललगायत अन्य १२ ओटा एफएमबाट प्रसारण गर्दै आएको छ । २०६४ साउनदेखि च्यानल २ मार्फत यो कार्यक्रम बजिरहेको छ । इन्सेकका क्षेत्रीय कार्यालयले स्थानीय प्रभावकारिताको अध्ययन गरेका आधारमा एफएमहरूको छनोट गरिने र कार्यक्रम बजाएवापत प्रति कार्यक्रम १५ सय आर्थिक सहयोग गरिएको छ । तर यो सहयोग इन्सेक आफैले सम्बन्धित रेडियोलाई नदिई उज्यालो नेशनल नेटवर्कलाई दिने र उज्यालोले सम्बन्धित रेडियोमा पठाउने गरिन्छ ।^{१२३} ओपन च्यानलमै रहेको अर्को संस्था पानोस साउथ एसिया कार्यक्रम प्रसारणका लागि प्राविधिक रूपले सम्पन्न भएपनि यसले ओपन च्यानललाई प्रयोगमा ल्याएको छैन । वरु उसले आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रम आफ्नो वेवसाइटमा राखिदिएको छ । पानोसद्वारा उत्पादित यी कार्यक्रम अनलाइन एक्सेसमार्फत जुनसुकै रेडियोले बजाउन सक्छन् । जागरण मिडिया सेन्टरले *कटवाल रेडियो पत्रिका* नामक कार्यक्रम उत्पादन गर्दै आएको छ । यो कार्यक्रम काठमाडौंको रेडियो सगरमाथालगायत बाहिरका अन्य २० ओटा एफएम रेडियोमा प्रसारण हुने गर्दछ । यीमध्ये १७ ओटा रेडियोमा २०६४ माघदेखि ओपन च्यानलमार्फत बज्छ भने बाँकी ४ ओटामा सिडीमार्फत कार्यक्रम पुऱ्याइने गरिन्छ । एफएम छनोटको आधार सघन दलित वस्ती र रेडियोको प्रसारण क्षेत्रलाई मानिएको छ । कार्यक्रम बजाएवापत धेरैजसो एफएमलाई आर्थिक शुल्क नदिइएको र केहीलाई मात्र दिने गरिएको छ ।^{१२४} जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक) ले *असल शासन* रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्ने गर्दछ । यो कार्यक्रम रेडियो नेपाललगायत अन्य १४ ओटा एफएम

^{१२२} मधु आचार्यसँग २०६५ असार २० मा गरिएको कुराकानी ।

^{१२३} इन्सेकको उत्पादन *मानवअधिकार शिक्षा* कार्यक्रमसँग सम्बद्ध उषा थपलियाले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित ।

^{१२४} जागरण मिडिया सेन्टरका जेबी विश्वकर्मांले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित ।

रेडियोमा प्रसारण हुन्छ। प्रो पब्लिकले आफ्नो कार्यक्रम वितरणका लागि तीनओटै उपाय अपनाएको छ। तिनमा सिडीमार्फत, ओपन च्यानल (डेढ वर्षअघि देखि सुरु) र वेवसाइटमा अपलोड गरिएका छन्। मुख्यतया भौगोलिक विभाजन र ठूलो प्रसारण क्षेत्र भएको रेडियोका आधारमा एफएम छनोट गरिएको र त्यसरी छनोटमा परेका एफएमलाई प्रति अङ्क तीन हजार आर्थिक सहयोग गरिएको छ।^{२५}

नेटवर्क निर्माणको उद्देश्य र यसप्रतिको आकर्षण

अहिले चलिरहेका रेडियो नेटवर्कको अभ्यास र तिनको निर्माणको ठूलो उद्देश्य कार्यक्रमको आदानप्रदान नै हो। तथापि कार्यक्रमसँग जोडिएर आउने अन्य पक्षहरू पनि यससँग गाँसिन्छन्। व्यापारिक संस्थाहरूबाट नेटवर्कको सञ्चालन भएकाले ठूलो तहमा यो सम्बन्ध संस्थाको नाफा नोक्सानसँग पनि गाँसिएको छ।^{२६} तर सम्बद्ध संस्थाहरूको भनाइलाई मान्ने हो भने यसमा काठमाडौँ र यसबाहिरको सम्पूर्ण देशको सम्बन्ध पनि लुकेको छ। उनीहरूको भाषामा सञ्चारको विकेन्द्रीकरण गर्दै केन्द्र र पृष्ठलाई जोड्ने प्रयास हो। किनभने समाचारको माध्यमले अन्य रेडियोमार्फत काठमाडौँलाई यस्तो नेटवर्कले जोडेको छ।

त्यसो त नेपालमा रेडियोको नेटवर्क बन्ने बनाउने कुराको सुरुआत पनि माथि चर्चा भएभैं समाचारको आवश्यकताले भएको थियो। नेपाल एफएम नेटवर्कका प्रबन्ध निर्देशक विष्णुहरि ढकालका अनुसार काठमाडौँभन्दा बाहिर विभिन्न ठाउँमा रहेका रेडियोलाई राजधानीको समाचार त्यो पनि विद्युतीय रूपमै चाहिएकाले त्यस्तो आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न सुरुमा टेलिफोनबाट समाचार पढ्न थालेको तर माग बढ्दै गएपछि यसलाई ठूलो आकारमा लैजान स्याटेलाइट प्रविधिको सहायता लिनपरेको थियो भन्छन्। उनका भनाइमा केन्द्रका परिस्कृत विषयवस्तु आदानप्रदान गर्नु राम्रो हो, किनभने राज्यको केन्द्रीय तहमा भएका

^{२५} प्रो पब्लिकले चलाउने *असल शासन* कार्यक्रमका सञ्चालक दिपेश घिमिरेले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित। घिमिरेका अनुसार पाल्पा जिल्लामा मात्र दुईओटा रेडियो-रेडियो मदनपोखरा र श्रीनगर एफएम-ले यो कार्यक्रम प्रसारण गरिरहेका छन् भने बाँकी सबै जिल्लामा एउटा एफएमलाई मात्र बजाउन दिइएको छ।

^{२६} कम्युनिकेसन कर्नरका गोपाल गुरागाईँ समाचारलाई पनि बजारमा बेचन सकिन्छ र राम्रो भए त्यसको बजार पनि छ भन्ने कुरा आफूले गरेको अभ्यासबाट पुष्टि भइसकेको धारणा अघि सार्छन्। गुरागाईँसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानी।

विभिन्न खालका सूचनाहरू स्थानीय एफएमहरूको पहुँचमा पुग्न नसक्ने अवस्थामा रेडियोको यस्तो नेटवर्कमार्फत समाचारको प्रवाह भइरहेको देखिन्छ ।

यसले सामुदायिक रेडियो अभियन्ताहरूले काठमाडौँको समाचार मोफसलमा पुऱ्याएर रेडियोको स्थानीयतालाई ओभेलमा पारेको तर्क गरिरहेको स्थिति छ । यो तर्कमा केही ओजन भए पनि सकारात्मक पक्षबाट हेर्दा दूरदराजका श्रोताले काठमाडौँ, जसले देशको नीतिनियम बनाउँछ र तिनको भाग्य र भविष्यको निर्धारण गर्छ, माथि सूचनाको पहुँचलाई बढाएको देखिन्छ । रेडियोका पक्षबाट हेर्दा वास्तविकता के पनि हो भने ठूलो गृहकार्य र लगानीविना नै स्थापना गरिएका रेडियोका लागि तिनले आफूलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति पनि राख्न सकेका छैनन र प्रतिस्पर्धाका लागि आफ्नो प्रसारण समय पनि दैनिक १७-१८ घण्टासम्म पुऱ्याएका छन् । आवश्यक कार्यक्रम उत्पादन गर्न तिनको लगानी र जनशक्तिले नभ्याइरहेको अवस्थामा नेटवर्कभित्र प्रवेश गर्दा एकातिर समय भर्न सहायक हुने र अर्को आर्थिक भार कम हुने कारणले यसतर्फ लागेका छन् । किनकि नेटवर्कका कार्यक्रम बजाएबापत कतिपय अवस्थामा उल्टै प्रसारण शुल्कसमेत प्राप्त हुने गरेको छ । त्यसैले रेडियोको प्रसारण इजाजत पत्र प्राप्त गर्ने बित्तिकै प्रायः एफएम रेडियोका सञ्चालकहरू रेडियोको नेटवर्क वा कार्यक्रम उत्पादक संस्थाका दैलोमा धाइरहेका भेटिन्छन् । एण्टेना फाउण्डेसनका मधु आचार्य दैनिकजसो यस्तो अभ्याससँग साक्षात्कार भएको बताउँदै आफ्नो संस्थाले रेडियोका लागि कार्यक्रम उत्पादन परियोजना तयार गर्दा नै कूल बजेटको ३०-३५ प्रतिशत रकम रेडियोलाई तिर्नको लागि छुट्ट्याइने गरेको जानकारी दिन्छन् । आचार्यका अनुसार एण्टेनाले हरेक महिना एउटा रेडियोलाई सरदर १५ हजारका दरले यस्तो शुल्क बुझाउने गरेको छ ।

यसरी हेर्दा निम्न फाइदाका लागि रेडियो नेटवर्कप्रतिको आकर्षण बढ्दै गएको देखिन्छ : एउटा फाइदा हो, कार्यक्रम बजाइदिए बापत प्राप्त हुने आर्थिक सहयोग । रेडियोको प्रसारण समयलाई त त्यस्ता कार्यक्रमले थोगे नै त्यसबाहेक कार्यक्रम उत्पादकका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिमा लगानी पनि गरिरहनु परेन । दोस्रो फाइदा, स्रोत, साधन र सीपका बलमा तयार पारिएका त्यस्ता कार्यक्रम बजाउँदा त्यसको आम प्रभाव पनि राम्रो परेकाले यसप्रति आकर्षण बढेको छ । तेस्रो फाइदा भनेको स्थानीय रेडियो, जो थोरै लगानी, सीप र प्रविधिबाट चलेको छ, त्यसले चाहेर पनि राष्ट्रिय स्तरका समाचार उत्पादनमा लगानी गर्न सकेका छैनन् । अर्थात् विभिन्न एफएम रेडियोले काठमाडौँमा पाइने राष्ट्रिय सूचनाका लागि एक जना पूरा खट्न सक्ने गरी संवाददाता राख्न पनि

असमर्थ महसुस गर्छन् तिनलाई विनालगानी केन्द्रको सूचना प्राप्त भएको छ । त्यसैले स्थानीय रेडियोले स्थानीय विषयवस्तु र समाचार दिनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दाराख्दै पनि राष्ट्रिय सूचनाले दूरदराजसम्म पार्ने असर—जुन राष्ट्रिय संरचनासँग पनि जोडिएको छ— बाट मुक्त हुन सक्तैनन् । यो आवश्यकता र असरको दोहोरो जिम्मेवारी कार्यक्रम उत्पादक र रेडियो नेटवर्कले लिएका छन् भन्न सकिन्छ । अर्कातिर स्थानीय सानो बजारमा पनि विभिन्न मिडियाबीच विज्ञापनका लागि चर्को प्रतिस्पर्धा छ । नेटवर्कबाट प्राप्त हुने कार्यक्रमले पनि एक किसिमको बजार निर्माण गरेको विश्वास स्थानीय रेडियो सञ्चालकहरूको छ । यो कुरासँग माछापुच्छ्रे एफएमका देव क्षेत्री सहमति जनाउँछन् । भन्छन्, “यस्ता कार्यक्रम देखाएर व्यवसायीसँग विज्ञापन माग्न सजिलो भएको छ ।”^{२७}

निष्कर्ष

नेपालमा एफएम रेडियोको सुरुका दिनमा तिनमा सूचनाका कुराभन्दा मनोरञ्जनले बढी ठाउँ लिएका थिए । तर एफएम रेडियोले सूचना तथा समाचारलाई पनि आफ्नो प्रमुख प्राथमिकता बनाएपछि ठूलो समुदायमा सूचनाको पहुँच सुलभ हुनसक्यो । स्थानीय रेडियोले स्थानीय समाचारका अलावा राष्ट्रिय प्रकृतिका समाचार पनि बजाउन थाले र त्यस्ता सूचनाका लागि रेडियो नेटवर्क एक हिसाबले सफल भए । स्थानीय रेडियोमा स्थानीय प्रकृतिका बाहेक अन्य खालका सूचनाको पहुँचलाई यस्तो नेटवर्कले सहज बनाउन सघायो । विहानै काठमाडौँबाट तयार पारिएका समाचार एकै समयमा विभिन्न रेडियोमा बज्न थालेपछि काठमाडौँका मानिसले मात्र पहिला राष्ट्रिय स्तरका सूचना तथा समाचार पाउने क्रमको पनि अन्त भयो । स्थानीय रेडियोले केन्द्रका समाचार मात्र पाएनन् अन्य शिक्षामूलक, विकासमूलक, सूचनामूलक आदि कार्यक्रम पनि प्रसारण गर्न थाले । यसले एकातिर उनीहरूको प्रसारण समयलाई सघायो भने अर्कोतिर यस्ता कार्यक्रम बजाएवापत केही आर्थिक फाइदा पनि हुन थाल्यो । दूरदराजका श्रोताले पनि उन्नत खालका कार्यक्रम सुन्ने मौका पाए । यी केही उदाहरणलाई अधि सारेर भन्नुपर्दा गएका ११ वर्षमा रेडियो नेटवर्कका माध्यमबाट रेडियोहरू एकापसमा जोडिए, केही कार्यक्रम आदाप्रदान गरे, केन्द्रका कुरा बढीजसो मोफसलमा पुऱ्याए र केही मोफसलका कुरा केन्द्रमा पनि पुऱ्याए ।

^{२७} देव क्षेत्रीसँग २०६५ असार १३ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

रेडियो नेटवर्कका माध्यमबाट पूर्वका कार्यक्रम पश्चिमका श्रोताले सुन्नु र केही जानकारी पाउनु निश्चय नै राम्रो कुरा हो । यसले एउटाले गरेको कामको अर्कोले टिप्पणी गर्न पाउने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ । त्यसै पनि गरेका काममाथि सिर्जनात्मक टिप्पणी नगर्ने वा गर्न नसक्ने संस्कारले थलिएको बेला यदि नेटवर्कले यस्तो परिस्थितिको निर्माण गरिदिन्छ भने त्यो जो कसैका लागि पनि रुचिकर कुरा नै हो । एफएम रेडियोको अहिले नै पाएको इजाजत पत्र सङ्ख्या र सञ्चालनमा आएका रेडियोहरूमा नै कार्यक्रम उत्पादन गर्न सक्ने दक्ष जनशक्तिको चर्को अभाव भेलिरहेको अवस्थामा नेटवर्क र उत्पादन गृहका उन्नत र सिर्जनशील कार्यक्रमले सिर्जनामा रुचि राख्ने र कार्यक्रम सुनेकै आधारमा पनि कार्यक्रमका विभिन्न संरचनाको निर्माण गर्न सक्ने हैसियत राख्न सक्छन् । स्थानीय परिवेशमा गर्दै सिकदै जाने अवस्थामा यस्ता कार्यक्रमले केही सघाउन सक्छन् ।

तर आजकाल यसरी मात्र रेडियो नेटवर्कलाई हेरिने गरिएको छैन । नेटवर्क कार्यक्रमबारे अलि ठूलै खालको बहस पनि सुरु भएको छ । स्थानीय रेडियोले कसरी स्थानीय विषयवस्तु दिनसक्छ भन्ने सकारात्मक टिप्पणी भन्दा स्थानीय रेडियोले राष्ट्रिय विषयवस्तुलाई कसरी फैलाइरहेका छन् र काठमाडौँमा रहेका उत्पादन गृहलाई कसरी तिनको व्यवसाय कायम राखिरहन हौस्याएका छन् भन्ने खालको बहसले अलि चर्को रूप धारण गरेको देखिएको छ । अहिले रेडियोको नेटवर्कको कुरा आउने वित्तिकै त्यसको विषयवस्तु र राष्ट्रिय कि स्थानीय भन्ने बहस देखा पर्छ । यस्तो बहस पक्ष प्रतिपक्षको रूपमा भइरहेको देखिन्छ । सामुदायिक रेडियोको अभियानमा लागेकाहरू नेटवर्कका कार्यक्रम बजाउनुलाई रेडियोको आवश्यकता वा समुदायको भनेर प्रश्न गरिरहेका छन् । यस्तै एफएम रेडियोले गायत नेटवर्कडका विभिन्न पक्षलाई पनि नीतिगत तथा कानूनी संरचनाको दायरामा ल्याउनुपर्ने पनि केही सुझाव आएका छन् (अधिकारी २०६३, कोइराला २०५९) ।

जेहोस् नेटवर्कबाट प्राप्त कार्यक्रमका कारण रेडियोलाई प्रारम्भिक अवस्थामा टिकाउन निश्चय नै सहयोग भएको छ । तर यसले स्पष्ट मार्गचित्र र पर्याप्त लगानीविना अरूले उत्पादन गरेका कार्यक्रमकै भरमा पनि रेडियो चलाउन सकिने रहेछ भन्ने मान्यतालाई बल पुऱ्याउने हो कि भन्ने डर पनि उत्तिकै खडा गरिदिएको छ । रेडियोको नेटवर्क हुने हुँदैन भन्ने भन्दा पनि स्थानीय रेडियोमा नेटवर्कले कति स्थान पाउने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ । निश्चय पनि अधिकतर रूपमा स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताका कार्यक्रम निर्माणमा आफूलाई समर्पित गर्दै राष्ट्रियस्तरका विषयवस्तु पनि समुदायलाई सुनाउँदा नै उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, राधेश्याम, संयोजक । २०६३ । *उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगको प्रतिवेदन ।*
काठमाडौं : उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगको सचिवालय, सूचना विभाग ।
कोइराला, भारतदत्त, संयोजक । २०५९ । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र
विकसित गरी सञ्चालन गर्नेबारेका सुभावहरू । अप्रकाशित प्रतिवेदन, सूचना
तथा सञ्चार मन्त्रालय ।

गुरागाई, गोपाल । २०५८ । कुरा हाकाहाकी । *राजधानी*, ८ माघ, पृ. ५ ।

गुरागाई, गोपाल । २०६१ । कुरा हाकाहाकी । *रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास ।*
प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई र कोमल भट्ट, सं., पृ. २२२-२२८ ।
काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

पराजुली, शेखर । २०६४ । *मिडिया संवाद : नेपाली पत्रकारितावारे अन्तर्वार्ता* । काठमाडौं :
मार्टिन चौतारी ।

मार्टिन चौतारी मिडिया अनुसन्धान समूह । २०६५ । बीबीसी नेपाली सेवाका सम्पादक
रवीन्द्र मिश्रसँगको अन्तर्वार्ता । *मिडिया अध्ययन* ३ : ३६१-३७८ ।

हुमागाई, देवराज । २०६० । 'खोजखबर' को खोजी । *मिडिया उत्पादन र अन्तर्वस्तु* ।
रमेश पराजुली र प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. १२५-१५४ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी र
सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

हुमागाई, देवराज । २०६२ । नेपालमा एफएम रेडियोको विस्तार । *रेडियो पत्रकारिता :*
एफएममा समाचार र संवाद । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई,
कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ३-५९ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

Communication Corner. 2008. Networking FM Stations of Nepal. Available
at <http://www.commoneronline.org/more.htm>. Accessed on 25 July
2008

Giussani, Bruno. 2001. Media in Developing Countries Get Tech Support.
[http://www.archives.cnn.com/2001/TECH/computting/02/01/media.
activists.idg/index.html](http://www.archives.cnn.com/2001/TECH/computting/02/01/media.activists.idg/index.html). Accessed on 25 July 2008

Panos South Asia. 2008. Networking FM Radio Stations in Nepal: Phase
II. Available at [www.panossouthasia.org/Left_read.asp?LeftStory
Id=24&leftSectionId=5](http://www.panossouthasia.org/Left_read.asp?LeftStoryId=24&leftSectionId=5). Accessed on 25 July 2008.

Pringle, Ian and Bikram Subba. 2007. Ten Years On : The State of
Community Radio in Nepal. Unpublished report, UNESCO.